

עיר דוד – מילון מושגים

גבריאל ברקאי
אוניברסיטת בר-אילן

בנושא שמות המקומות והמושגים הגיאוגרפיים בירושלים קיימים בלבולים ואי-הבנות רבות. ידועים גם מקרים רבים של זיהויים מוטעים של אתרים ושמות מקומות המופיעים במקורות הקדומים. במאמר זה אנסה להתמודד עם כמה מן המונחים והמושגים הגיאוגרפיים הללו ולהבהיר את רקעם ומשמעותם.

עיר דוד

השם 'עיר דוד' ניתן על ידי המלך דוד מיד עם כיבושה של ירושלים על ידו. היה זה הדבר הראשון שעשה לאחר הכיבוש. תופעה דומה אנו מוצאים בבירה הקודמת, שהייתה העיר גבעה, בנחלת בנימין, וכונתה על שם המלך הראשון- 'גבעת שאול'. כינויו של ערי בירה על שמותיהם של מלכים היא תופעה מוכרת במזרח הקדום כפי שעולה מן הדוגמאות של חורסבאד בירתו של סרגון מלך אשור, שנקראה דור שרוכין (מבצר סרגון) או בירתו של ארתוד מלך הדננים בקראטפה שבקיליקיה, שנקראה ארתודי ועוד. השם נועד ללא ספק להדגיש את מעמד המקום כקניינו של המלך הישראלי.

המושג 'עיר דוד' נזכר במקרא 43 פעמים. מכמה מן הכתובים עולה בבירור שזהו כינוי שניתן על ידי דוד עם כיבוש העיר למצודתה של העיר שנקראה קודם לכן 'מצודת ציון': "וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד [...] וישב דוד במצדה ויקרא-לה עיר דוד" (שמואל ב ה, ז-ט; דברי הימים א יא, ה-ז), וכן "להעלות את-ארון ברית ה' מעיר דוד היא ציון" (מלכים א ת, א).

מסתבר לפיכך שהכינוי 'עיר דוד' במקרא אינו מתייחס לכל שטחה של העיר יבוס, היא ירושלים שלפני כיבושו של דוד, אלא רק למצודתה של העיר שכונתה 'מצודת ציון' או 'ציון'. שטח המצודה תפס רק חלק משטח העיר ושם מוקמה קריית השלטון החדשה של דוד. לפיכך, השימוש בכינוי 'עיר דוד' לכל שטחה של ירושלים בתקופותיה הקדומות מהווה הרחבה של המושג הגיאוגרפי, שאינה תואמת את הנתונים המקראיים. בשום מקור מקראי לא נאמר ש'עיר דוד' הוא שם לירושלים כולה, או שהשם מתייחס לכל שטח הגרעין הקדום של העיר.

דומה שניתן להציע זיהוי למיקומה או לסביבתה של 'מצודת ציון' או 'עיר דוד' שבמקרא. לפי נחמיה ג, טז, קברי מלכי בית דוד, שהיו לפי מקורות אחדים בעיר דוד, היו ממוקמים בנקודה כלשהי באזור הדרומי של שלוחת העיר הקדומה. גם בדברי הימים ב לב, ל מוזכר שמי הגיחון הוזרמו "למטה מערבה לעיר דוד", כלומר אל האזור שמדרום מערב לשלוחה של העיר הקדומה. לפיכך ניתן להציע ש'מצודת ציון' היבוסית, היא 'עיר דוד', שהייתה

מוקד הפעילות הרשמית של דוד לאחר שהפך את ירושלים לבירתו, והייתה גם מקום קבורתם של מלכי בית דוד, הייתה באזור הקצה הדרומי של שלוחת העיר הקדומה. השלוחה הצרה שבין נחל קדרון במזרח והגיא המרכזי במערב, שעליה שכנה העיר הקדומה, קרויה בערבית בשם 'א-דאורה' שפרושו הגבנון (ונסאן 1954: 81; דאלמן 1930: 128). השכונה הבנויה כיום על גבי השלוחה של התל הקדום קרויה 'ואדי-חלווה' – הנחל המתוק, שהוא גם שמו הערבי של הקטע מנחל קדרון, העובר בסמוך. השם 'עיר דוד' לירושלים כולה מופיע בימי הבית השני. הדבר בולט מאוד בספר חשמונאים א, שם, מתוך מגמה של ארכאיזם וערגה לימי הזוהר של מלכות דוד, ירושלים מכונה 'ציון' או 'עיר דוד'. הכינוי 'עיר דוד', שבו משתמשים כיום בעבור כל שטח התל של ירושלים הקדומה, הוא למעשה שם בן ימינו, שאינו זהה כלל למשמעותו ולתחולתו הגיאוגרפית של השם הזה במקרא.

שילוח

השם 'שילוח' שגור בפי כל, והוא משמש כיום לכינויים של עצמים גיאוגרפיים שונים של ירושלים הקדומה: 'כפר השלוח', 'בריכת השלוח', 'מעייני השלוח', 'נקבת השלוח', ואף 'כתובת השלוח'. דומה שכינוי זה משתלח בצורה בלתי מבוקרת, וכל מקום ועצם גיאוגרפי בתחומה של ירושלים הקדומה עשוי להיות מכונה בשם הכולל את הרכיב 'שלוח'. השם 'שלוח' קשור לצורתם המדרגת של מדרונות הגבעה של ירושלים הקדומה. החלק הזקוף של המדרגות מכונה רום המדרגה. ואילו החלק השטוח והאופקי שלהן מכונה שלח המדרגה. האופי השטוח של השלח, הוא גם העומד מאחורי שם העצם 'שלחן', המציין לוח אופקי מורם להנחת חפצים או מזון. נראה שמלכתחילה כונתה בשם שולחן יריעת העור או המחצלת, שאותה פרסו על משטח קרקע אופקי, ועליה הניחו את המזונות לארוחה. בחקלאות המדרגות מעבדים חלקות אופקיות המופרדות זו מזו בקירות תמך אנכיים. חקלאות המדרגות נשענת על השקיה באמצעות תעלות העוברות במקביל לשולי המדרגה. בעברית של חז"ל קרויה שיטת עיבוד זו- חקלאות שלחין. התעלות נועדו לשילוח המים לאורך מדרגות הגידול, והשדה המושקה נקרא 'בית השלחין' (משנה, בבא בתרא ד ז). 'שלחין פרדס רמונים' שבשיר השירים (ד יג) קשור ללא ספק ל'גן נעול', ו'מעייני חתום' הנזכרים בפסוק הקודם ומשמעותו היא האזורים המושקים על ידי מעיין, וכך פירש רש"י. 'שלחים' בלשון המשנה הן תעלות השקיה. שלחיה של הרעיה בשיר השירים הינם לפיכך חלקי גופה השטופים במי המעיין ומראיהם הוא כפרדס רימונים. אין ספק לפיכך שהמושג 'שלוח' קשור לנוף הגנים המושקים במימי מעיין הגיחון באזור שממזרח ובעיקר מדרום מזרח לתל של ירושלים הקדומה.

השילוח- מפעל המים

השם 'שלוח' כמתייחס למפעל מים כלשהו, מופיע במקרא פעם אחת בלבד: "יען כי מאס העם הזה את מי השלח ההלכים לאט ומשוש את-רצין ובן-רמליהו. ולכן הנה אדני מעלה עליהם את-מי הנהר העצומים והרבים, את-מלך אשור ואת-כל כבודו ועלה על-כל אפיקיו והלך על-כל גדותיו" (ישעיהו ח, ו-ז).

דברי הנביא ישעיהו משווים מפעל מים ירושלמי הנקרא 'שלח' עם מימיו של הנהר הגדול נהר הפרת, ובאמצעותם הוא משווה את כוחה של ממלכת יהודה לזה של האימפריה האשורית. דבריו אלה של הנביא שייכים לימיו של אחז מלך יהודה, לזמן הקדום בכשלושים שנה לחציבתה של המנהרה להטיית מימי מעיין הגיחון על ידי חזקיהו, בנו של אחז. לפיכך, מפעל המים המכונה 'השלוח' עשוי היה להיות תעלת השקיה כלשהי בגנים הצמודים של העיר, או מפעל מים כלשהו, לצורכי חקלאות והשקיה שקדם לימיו של חזקיהו.

בתולדות המחקר של ירושלים היו רבים שזיהו את 'תעלה 2' (כינוי שניתן לה על ידי האב ל.ה. ונסאן בראשית המאה ה-20) עם 'השלח' הנזכר בישעיהו. זיהוי זה אפשרי, אך עלינו לזכור שראשיתו של מפעל המים זה מתוארכת לפי המחקרים האחרונים, לתקופת הברונזה התיכונה, כאלף שנים לפני ימי ישעיהו, והאיזכור היחיד במקרא אין בו כדי לסייע לזיהוי.

מכאן, שכל שיוך של המנהרה שנחצבה בימי חזקיהו והכתובת שנתגלתה בתוכה אל המושג 'שלוח' הוא מוטעה. 'השלוח' הוא מפעל מים קדום לימי חזקיהו. כינויה המקראי של המנהרה, שחצב חזקיהו להטיית מי הגיחון, הוא 'תעלה': "ויתר דברי חזקיהו וכל-גבורתו ואשר עשה את-הברכה ואת-התעלה ויבא את-המים העירה..." (מלכים ב כ, כ). מקורו של המונח תעלה בשורש 'עלה', שכן באמצעות התעלה המים מגיעים למקומות גבוהים יותר מאלה שהיו מגיעים אליהם אילו זרמו באופן חופשי. באמצעות התעלה מגדילים את היקף השטחים המושקים והמים למעשה 'עולים' למפלס גבוה יותר של המדרון, אם כי, כמובן, לפי חוקי הגרוויטציה המים לעולם יורדים ואינם זורמים כלפי מעלה.

מעיין השילוח

מעיין הגיחון הוא מעיינה היחיד של ירושלים והוא מקור החיים של העיר. מנין צמח איפוא המושג 'מעיין השילוח' השגור בפי רבים? מימי מעיין הגיחון הוטו על ידי חזקיהו בשלהי המאה השמינית לפסה"נ, והועברו במנהרה תחת שטח העיר דרומה-מערבה אל רגלי הגבעה המערבית, בגיא המרכזי. מקומו של המעיין נסתם ואולי אף הוסווה במתכוון כדי שהאויב האשורי לא יזהה את מקור המים. כתוצאה מכך נשתכח מקומו של המעיין, ולכן השם 'גחון' נעדר לחלוטין במקורות שמימי הבית השני ואילך ואינו נזכר בכתביו של יוסף בן מתתיהו, בכתביהם של היסטוריונים

יוונים ורומים אחרים, בברית החדשה ובספרות המשנה והתלמוד. מקום הופעתם של המים מחדש בקצה הדרומי של המנהרה נחשב בטעות למקום הנביעה וכונה 'מעייני השילוח'. יוסף בן מתתיהו מזכיר את 'מעייני השילוח' בעמק הטירופויון (מלחמת היהודים ברומאים ה, ד, א, [140]). הכינויים 'השילוח', 'מי השילוח' ו'מעייני השילוח' מופיעים פעמים אחדות בספרות המשנה והתלמוד (משנה, סוכה ד ט- י; משנה, פרה ג ב; בבלי, ערכין י ע"ב, ועוד).

'מעייני השילוח' לא היה יכול להיות שמו של מעייני הגיחון אף אם מקום הגיחון היה ידוע ומוכר בימי הבית השני. ראשית משום שיוסף מזכירו בעמק הטירופויון ושנית משום שכל הקשור בשם 'שילוח' מקומו היה בדרום העיר ולא באזור המעיין שממזרח. ניתן לקבוע חד-משמעית שהכינוי 'מעייני השילוח' הוא מוטעה ואין כל מעייני בשם זה בירושלים. השלט שנקבע בזמנו ליד מעייני הגיחון מטעם משרד הדתות, ועליו הכינוי 'מעייני השילוח', הוא לפיכך מוטעה ומטעה.

בריכת השילוח

ברכת השלח נזכרת במקרא פעם אחת בלבד: "ואת חומת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דוד" (נחמיה ג, טו). יתכן שבריכה זו הייתה קשורה במפעל המים הקרוי בישעיהו בשם 'השלח', אך קיימת גם האפשרות שלא היה כל קשר בין השניים. מקומה של בריכה זו הנזכרת בנחמיה היה ללא ספק מדרום לתל של העיר הקדומה, במפגש הגיא המרכזי עם אפיק נחל קדרון.

בריכת השלוח נזכרת בברית החדשה (יוחנן ט 7) כמקום ריפוי האיש העיוור על ידי ישו. הבריכה מימי הבית השני, זו הנזכרת בברית החדשה, זוהתה לאחרונה בחפירתם החשובה של רוני רייך וואלי שוקרון (שנקס 2005: רייך ושוקרון 2005) באתרה של 'ברכת אל-חמרה'. ניתן להניח במידה רבה של סבירות שגם הבריכה מימי הבית הראשון, שהייתה עדיין ידועה בימי נחמיה (המאה החמישית לפסה"נ) הייתה באותו המקום, או בקרבתו. בריכת השלוח המקורית שימשה כנראה לאיסוף עודפי המים של השימוש העירוני לצורך השקיית גנים וחלקות שלחין, ומכאן הצמידות של המושגים 'ברכת השלח' ו'גן המלך' בדברי נחמיה.

כפר השילוח

'כפר השילוח' הוא כינוי עברי בן ימינו לכפר הערבי סילוואן הבנוי על המדרון המערבי של הר המשחה (ג'בל בטן אל-הווא) או חלקו הדרומי של הר הזיתים, מול התל של ירושלים הקדומה. הכפר נוסד כנראה רק בתקופה העות'מאנית, במאה ה-16, והוא בנוי על גבי מערות הקברים של בית הקברות של אצילי ממלכת יהודה מימי הבית הראשון (אוסישקין

1986). דומה כי שמו הערבי של הכפר, 'סילוואן', מוצאו מן השם היווני-לטיני 'סילואם', שהוא שיבוש של השם העברי 'שלוח', כפי שמופיע בברית החדשה ובתרגומי התנ"ך. השם השתלשל מלשונות אלו לכל לשונות אירופה. יש לשער שערביי המקום קיבלו את השם מנזירים מתבודדים ומצליינים נוצריים שחיפשו בסביבתו את המושג הגיאוגרפי 'שלוח' שהיה מוכר להם מכתבי הקודש.

בשנים האחרונות דומה שהמושג 'כפר השילוח' והתחום הגיאוגרפי שלו עוברים תהליך של התפשטות מתמדת. לא זו בלבד שכפר השילוח עצמו גדל ומתרחב, אלא שאף אזורים נוספים מכונים בפי רבים בשם 'כפר השילוח'. בפיהם של רבים מכונים השכונה הבנויה כיום על גבי התל הקדום של ירושלים, ואף הבתים הבנויים במדרון המזרחי של 'הר ציון' בשם 'כפר השילוח' או 'סילוואן' בערבית. השם 'כפר השילוח' הוא לפיכך תרגום לעברית של השם הערבי 'סילוואן', שהוא עצמו מהווה גרסה ערבית של השם היווני-לטיני המשובש 'סילואם', שמקורו בשם המקראי 'שלוח'. המושג הגיאוגרפי 'כפר השילוח' אינו שם מקראי ואין לו כל הקשרים קדומים.

נקבת השילוח

השם 'נקבת השלוח' רווח בפי רבים והוא משמש כינויה של המנהרה שנחצבה בימי חזקיהו. מפעל המים של חזקיהו היה מיועד במקורו לשימוש עירוני ונועד להזרים את מימי מעיין הגחון אל תוך שטח העיר. לפיכך, קישורו של מפעל מים זה עם מפעל מים אחר – השילוח, שהיה מיועד להשקיית גנים, שקדם בזמנו לימיו של חזקיהו, הוא מוטעה מעיקרו.

התיבה 'נקבה' מקורה בכתובת שנתגלתה ב-1880 על קיר המנהרה. הכתובת מתחילה במילים "...הנקבה וזה היה דבר הנקבה". הכתובת מוקדשת כולה לסיפור החציבה ע"י שני צוותים שהתקדמו זה לקראת זה, ולפריצה שהביאה למפגש שתי הקבוצות. הכתובת מספרת שהדבר קרה כשנותרו עוד שלוש אמות להנקב, כלומר כמטר וחצי, והחוצבים שמעו את קולות קבוצת החוצבים האחרת.

השורש העברי 'נקב' מציין תמיד עשיית חור שאורכו קטן, ואין אף מקור שלפיו שורש זה מכון למנהרה שאורכה כחצי ק"מ. בדיקת כל ההופעות של שורש זה במקרא אינה מותירה ספק בדבר. לפיכך, יש לקרוא את התיבה שבראש הכתובת 'הַנְקִיבָה', כשם הפעולה של שחצב חציבת הקטע האחרון של המנהרה ולא כשם עצם. כפי שצוין לעיל, מפעל המים חזקיהו, מכונה במקרא בשם 'תעלה' ואילו שם העצם 'נְקִיבָה' נקבע כך כתוצאה מקריאה והבנה לא נכונות של הכתובת. שמואל אחיטוב, בספרו *הכתב והמכתב* (2005), הדן בכתובות עבריות מתקופת המקרא, מביא את הפירוש הנכון של 'נְקִיבָה', שהוא חציבה על משקל 'שמיטה' 'כלימה', אך לצערי, תחת הכותרת המוטעית 'כתובת נקבת השילוח'.

לפיכך, השימוש בשם 'נקבת השילוח' ככינויה של המנהרה שחצב חזקיהו, הוא מוטעה בשני רכיביו: אין זו נקבה ואין לה כל קשר לשלוח.

מגדל השלוח

המושג 'מגדל השילוח' מקובל בקרב נוצרים והוא כמעט שאינו שגור בפי דוברי העברית. הוא מבוסס על איזכור יחיד בברית החדשה (לוקס יג 4), המספר על מגדל בשם זה שהתמוטט וקבר תחתיו 18 אנשים חוטאים.

במשך שנים רבות היה מקובל לזהות את 'מגדל השילוח' עם מבנה עגול, שנתגלה ע"י ריימונד וייל בדרום מזרח התל הקדום של ירושלים. המבנה שגילה וייל אינו אלא שובך יונים מימי הבית השני. גם זיהויו עם 'מגדל השילוח' עם אחד משני המגדלים של תקופת הברונזה התיכונה שליד מעיין הגיחון (רייך 2004: 147) אינו סביר. זיהוי זה מבוסס על ההנחה שמעיין הגחון הוא 'מעין השלוח' של ימי הבית השני אך כאמור, מקומו של 'מעין השלוח' לפי יוסף בן מתתיהו הוא בעמק הטירופיאון וכל הקשור בשם 'שלוח' שייך לאזור הגנים, הבריכות, והשטחים המושקים בדרום העיר ולא לאזורו של מעיין הגיחון.¹ גם נושא התאריך הוא בעייתי, שכן קשה להניח שמגדל מתקופה כל כך קדומה היה קיים עד לתקופה הרומית ואז התמוטט.

מקומו של 'מגדל השלוח' ישאר לפיכך בלתי ידוע, וזאת עד לתגליות נוספות באזור הגנים והבריכות בדרום-מזרח העיר, שכמעט ולא זכה למחקרים ארכיאולוגיים עד עתה.

גיחון

השם 'גיחון' נזכר במקרא חמש פעמים. הוא מופיע תמיד, באופן מפתיע למדי, ללא ה"א הידוע וללא הקידומת של 'עין' או 'מעין'. מיעוט איזכוריו של המעיין היחיד של ירושלים במקרא הוא מפתיע ודורש הסבר. ככל הנראה העובדה שמקום המעיין נאטם בימי חזקיהו עם הטיית מימיו, הוא הגורם למיעוט האיזכורים, שכן רוב ההתייחסויות המקראיות לירושלים זמנן הוא מתקופות מאוחרות יותר, משלהי ימי ממלכת יהודה. בולט ביותר שאירוע מרכזי כמו משיחתו של שלמה למלך על ישראל היה "על גחון", דבר שלא יכול היה להתקיים לאחר ימי חזקיהו.

השם 'גיחון' מופיע במקרא גם כשמו של אחד מארבעת נהרות גן עדן (בראשית ב, יג). הופעת השם קשורה כנראה בהיותם של כל דימויי גן-העדן המקראי קשורים בנופי הגנים, הצמחייה העשירה והמים הזורמים בדרום-מזרחה של ירושלים, כפי שהצביע לאחרונה לורנס סטייגר (1999). כשם 'שגיהנום' מקורו בגיא בן-הנום שבירושלים, כך גם גן-עדן היה

¹ רוני רייך ניסה בעבר לזהות את השם 'גיחון' ולשחזר אותו במקור המופיע במשנה (רייך תשמ"ז).

הטעונונים נראים בחלקם ספקולטיביים וכן לא נזכר השם 'גיחון' בכל מקור אחר המתוארך לימי הבית השני.

קשור אסוציאטיבית בנופיה של ירושלים. השם 'גחון' מקורו בשורש 'ג'ח', שמשמעותו להתפרץ, לצאת ולזנק, והמעין נקרא כך על שום אופיו הקארסטי ומימיו הפורצים לפתע. לאחרונה המעיין חדל מלגוח, אך שמו נותר כמקודם – 'גחון'. שמותיו של המעיין בערבית הם 'עין סילוואן' על שם הכפר הסמוך, שתושביו שאבו את מימיו ונהגו למכור אותם לתושבי ירושלים, ו'עין אום א-דרג' על שם המדרגות היורדות אליו. למרות שהשם הקדום לא נשתמר בפי הערבים, אין כל ספק בזיהויו של המעיין. וכתוצאה מכך אין גם כל ספק בזיהויו מקומו של האירוע המקראי של משיחת שלמה למלך על ישראל. לא קיימים אירועים רבים הנזכרים במקרא שזיהוי מקומם הוא ודאי כמו המקרה הזה. במקור אחד במקרא נזכר המושג 'גחון העליון': "והוא יחזקיהו סתם את-מוצא מימי גחון העליון וישרם למטה-מערבה לעיר דויד" (דברי הימים ב לב, ל). מן הכתוב עולה בברור שמדובר במקום הנביעה ולפיכך יש להניח שמקום הופעתם מחדש של המים בקצה הדרומי של המנהרה, כונה במקביל 'גחון התחתון', אם כי הדבר אינו כתוב במפורש. נסיונות שהיו בעבר לאתר את 'גחון העליון' במקומות אחרים, שונים מזה של מעיינה היחיד של העיר, אינם סבירים.

סיכום

בימי הבית השני חל שינוי מהותי במערכת המושגים הגיאוגרפיים הירושלמיים של תקופת המקרא. 'גיא בן הינום' הפך משם טופוגרפי למושג תיאולוגי-אסכטולוגי, השם 'עיר דוד' הפך לכינוי ארכאיסטי-אידיאולוגי של העיר ירושלים כולה, השם 'גחון' נשתכת, ואילו השם 'שילוח' הפך לכינוי למקום הופעתם המחודשת של מימי המעיין הגחון בקצה הדרומי של מנהרת חזקיהו, מקום שנחשב בטעות כמקום הנביעה. בימינו שוב נשתנתה משמעותם של חלק מן המושגים והשמות המקראיים בירושלים. 'עיר דוד' היה לכינוי המקובל של התל של העיר הקדומה והשם 'שילוח' מקובל בהקשר של עצמים טופוגרפיים שונים באזור של הגרעין העירוני הקדום. אנו מצווים להיות ערים ומודעים לשינויים שחלו במשמעותם ובזיהוים של שמות מתקופת המקרא, ולנסות להבין כל שימוש של שם בהקשר הכרונולוגי וההיסטורי המתאים. שמות השגורים כיום בפי כל מצריכים מחשבה, ודורשים עיון ולימוד מחודשים על מנת להימנע מטעויות.

ביבליוגרפיה

אחיטוב 2005
ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, אסופת כתובות מארץ-ישראל וממלכות עבר-הירדן מימי בית
דאשון, ירושלים.

אוישקין 1986
ד' אוישקין, כפר השילוח, עיר הקברים מתקופת המלוכה, ירושלים.

דאלמן 1930
G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh (Rep. Georg Olms,
Hildesheim, New York 1972).

ונסאן 1954
L.H. Vincent, A.M. Stève, *Jérusalem de l'ancien Testament, Recherches
d'archéologie et d'histoire*, Paris 1954.

רייך תשמ"ז
ר' רייך, "כמו גדיון לשלח": לתולדותיו של מעיין הגחון בימי הבית השני, ארץ ישראל יט,
עמ' 330-333.

רייך 2004
R. Reich, 'Raymond Weill's Excavations in the City of David (1913-1914) – A
Reassessment' in: H. Shanks (ed.), *The City of David, Revisiting Early
Excavations*, Washington D.C., pp. 123-152.

רייך ושוקרון 2005
ר' רייך וא' שוקרון, 'בריכת השלוח מימי הבית השני בירושלים', *קדמוניות* 130, עמ' 96-
91.

סטייגר 1999
L.E. Stager, 'Jerusalem and the Garden of Eden', *Eretz Israel* 26 (F.M. Cross
Vol.1.)
pp. 183-194.

שנקס 2005
H. Shanks, 'The Siloam Pool ,Where Jesus Cured the Blind Man', *BAR* 31:5,
pp. 16-23.